

ԳՈՂԹՆ ԳԱՎԱՌԻ ՈՂԲԵՐԳՈՒԹՅՈՒՆԸ
(1918-1920 ԹԹ.)

ՀԱՄԼԵՏ ԳԵՎՈՐԳՅԱՆ

Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր

Գողթան գավառը 1919-1920 թթ., որպես ինքնապաշտմանական շրջան մասն էր կազմում Զանգեզուրի Կապարգողթի (Կապան-Արևիք-Գողթն) զինվորական շրջանի, որի հրամանատարն էր Գարեգին Նժդեհը:

Պատմական տվյալ ժամանակահատվածում այդ գավառում տեղի ունեցած դեպքերի ուսումնասիրությունը ցույց է տալիս, որ Գողթնի հայությունը հնարավորինս պայքարել է, զենքը ձեռքին փորձել է դիմակայել թուրք-ազերի զինված հրոսակախմբերի բազմիցս կրկնվող հարձակումները: Թշնամու դեմ մղած մարտերում գողթնցիները գրել են բազում հերոսական էջեր, բայց կտրված լինելով արտաքին աշխարհից՝ հայտնվել են շրջափակման մեջ և ուժերի անհավասարության պատճառով՝ չեն կարողացել ապահովել, անսասան պահել իրենց բնակավայրերի անձեռնմխելիությունը:

Անհրաժեշտ ռազմական աջակցություն չստանալով ՀՀ կառավարության, Զանգեզուրի, ինչպես նաև Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատարության կողմից և չստանալով անհրաժեշտ օգնություն՝ Գողթնի գյուղերն ու Վերին և Ներքին Ագուլիս բարգավաճ քաղաքատիպ ավանները գոհ դարձան Ադրբեջանի կանոնավոր զորամասերի ու նրանց աջակցող թուրք-քրդական հրոսակախմբերի կոտորածներին:

Բանալի բառեր- Հայաստանի Հանրապետություն, կառավարություն, վարիչների խորհուրդ, Ադրբեջան, Զանգեզուր, Արցախ, Նախիջևան, Գողթն գավառ, կոտորած, ինքնապաշտպանություն, հերոսամարտ:

1919 թ. նոյեմբերի քառօրյա հերոսամարտում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի առաջնորդած Ջանգեզուրյան մարտական ուժերի նվաճած փայլուն հաղթանակից օրեր անց, ՀՀ կառավարության հրահանգով Ջանգեզուրում Արսեն Շահմազյանին փոխարինում են Ս. Մելիք-Յուլյանը և գեներալ Ղազարյանը, որոնք ստանձնում են գավառի քաղաքացիական ու ռազմական գործերի ղեկավարումը: Նրանց մասնակցությամբ ստեղծվում է «վարիչների խորհուրդ» մարմինը, որի ձեռքում է կենտրոնանում գավառի ողջ իշխանությունը: Կարելի է ասել, որ այդ ժամանակ Ջանգեզուրը, Սիմոն Վրացյանի արտահայտությամբ, ձևականորեն կազմակերպվել էր որպես Հայաստանի Հանրապետության մաս¹:

Ս. Մելիք-Յուլյանի նախագահությամբ գործող քաղաքային իշխանությունը (վարիչների խորհուրդ) Ջանգեզուրը բաժանում է երկու գավառի. «1. Բուն Ջանգեզուր, Տաթև, Դարաբաս, Սիսիան՝ Ջանգեզուր գավառ անունով, 2. Ղափան, Բաղաբերդ-Գեղվայ ձոր, Արևիք և Գողթն՝ Կապար Գողթ անունով»²:

Միաժամանակ, Ջանգեզուրը բաժանվում է երեք զինվորական շրջանների: Առաջին շրջանի՝ Սիսիանի հրամանատարն է Պողոս Տեր-Դավթյանը, երկրորդի՝ Կապարգողթ (Կապան-Արևիք-Գողթն) հրամանատարը Գարեգին Նժդեհը:

Ձինվորական երրորդ շրջանը բուն Ջանգեզուրն է, այսինքն՝ Գորիսը իր շրջակա գյուղերով: Գորսում էր գտնվում Ջանգեզուրի մարտական ուժերի ընդհանուր հրամանատար գեներալ Ղազարյանի զինվորական շտաբը և, հավանաբար, այդ պատճառով այդ շրջանում նշանակված չէր որևէ մեկը՝ որպես հրամանատար:

Յուրաքանչյուր զինվորական շրջանում հրամանատարությամբ կից գործել է զինվորական շտաբ, որին ենթարկվել են մարտական խմբերի հրամանատարները: Նրանց գլխավորությամբ գավառում կազմակերպվել է զորահավաք, որի արդյունքում «25-50 տարեկան բո-

¹ Տե՛ս Վրացեան Ս., նշվ. աշխ., էջ 371:

² Նույն տեղում:

լոր տղամարդիկ դրած էին զենքի տակ, երկրապահ զինուորութեան դրութեամբ, 20-25 ընտիր սպաների ղեկավարութեան տակ»³:

ՀՀ կառավարությունը Ձանգեզուրի խնդիրը վերջնականապես լուծելու նպատակով, կարելի է ասել փոքր-ինչ ուշացումով, Դրոյին նշանակում է Ձանգեզուր-Արցախի գեներալ-նահանգապետ ու մարտական ուժերի ընդհանուր գորահրամանատար:

ՀՀ կառավարության հրահանգով Դրոն 1919 թ. դեկտեմբերի վերջերին 600 զինվորներով հասնում է Գորիս:

Հայտնի է, որ այդ ժամանակահատվածում Ձանգեզուրի թուրքերով բնակեցված ամենախիտ տարածքը Շուռնուխ, Մազրա, Նավլու, Էյվազլար շրջանն էր, ավելի քան երեսուն գյուղեր, որոնք անջրպետել էին Կապարգողթի (Ղափան, Գենվազ (Արևիք-Մեղրի), Գողթան) շրջանները բուն Ձանգեզուրից (Գորիս և Միսիան), ինչպես նաև Արցախից: Որևէ գաղտնիք լինել չէր կարող, որ Ձանգեզուրյան ուժերի հարձակման պարագայում նրանց առավել ուժեղ դիմադրություն պիտի ցույց տային հենց այդ շրջանի թուրքական բնակավայրերի մարտական ուժերն ու բնակչությունը:

Մինչև մարտական գործողությունների դիմելը՝ թուրքական գյուղերին առաջարկում են զինաթափվել ու հպատակություն հայտնել զավառի իշխանություններին: Թուրքերի կողմից մերժողական պատասխան ստանալուց հետո Ձանգեզուրի մարտական ուժերը Դրոյի ընդհանուր հրամանատարությամբ հունվարի 6-ին սկսում են հարձակումը:

Ըստ վաղօրոք մշակած ծրագրի՝ Շուռնուխ, Վիժանիս, Էյվազլար, Մազրա, Նավլու գյուղերը և նրանց շրջակա բնակավայրերը պիտի գրավեին հունվարի 6 (19)-ին և 7(20)-ին և զարգացնելով հարձակումը՝ մինչև Հազարու գետը ընկած տարածքը մաքրեին թուրք բնակչությունից ու ճանապարհը բացեին դեպի Արցախ:

³ Նույն տեղում:

Վարդան Գեորգյանը, իր հեղինակած «Լեոնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)»^{4*} գրքում գրում է, որ Գ. Նժդեհը համամիտ չի եղել այդ արշավանքի ձեռնարկմանը:

Ըստ Վ. Գեորգյանի՝ «Այդ օրերում Նժդեհ Երևանէն Գորիս ժամանած զօր. Ղազարովին կը ներկայացնէ Օրդուբադի դէմ ձեռնարկուելիք արշավանքին մարտագիրը...

Այն պահուն, երբ Ղարաբադի մէջ ապստամբական շարժումներ կը խմորուէին՝ Շուռնուխի արշաւանքը առիթ պիտի տար Ատրբեջանի մեծ ուժեր փութացնել օգնելու թէ Ղարաբադի և թէ Զանգեզուրի արևելեան ճակատներու վրայ կռիւներու մասնակցող թուրքերուն: Շուռնուխի ուղղութեամբ զինուորական գործողութիւններ սկսիլ՝ կը նշանակէր բարդացնել Ղարաբադի դրութիւնը, ուր այդ օրերուն ոչ կանոնաւոր կազմակերպութիւն կար, ոչ ալ բաւարար ռազմամթերք: Կար և Գողթանի շրջանի վտանգուած պարագան...»⁵:

Այս հարցում անհրաժեշտ են որոշակի օբյեկտիվ փաստարկումներ ու անկողմնակալ մեկնաբանություն: Քանի որ Գողթն գավառն այդ ժամանակ մասն է կազմում Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Զանգեզուրի Կապարգողթի (Կապան-Արևիկ(Մեղրի-Գնդևազ)-Գողթն) զինվորական շրջանի, ուստի նպատակահարմար է փոքր-ինչ մանրամասն անդրադառնալ Գողթն գավառի և մասնավորապես Վերին և Ներքին Ագուլիսների ողբերգությանը:

Գողթն գավառն իր աշխարհագրական դիրքով, իրոք, ռազմավարական նշանակություն ուներ: Գավառն այդ ժամանակ ունեցել է զուտ հայաբնակ 20-25 գյուղեր, որոնք, գտնվելով Թուրքիայի և Ադրբեջանի հատման տեղում, Արևիքի (Մեղրի) շրջանի հետ Ադրբեջանն անջրպետում էին Նախիջևանից: Գողթն գավառի վերացումը նշանակում էր ուղիղ ճանապարհ բացել Բաքվի, Անկարայի և Պոլսի միջև: Ա-

^{4*} Վարդան Գեորգյանը իր հեղինակած «Լեոնահայաստանի գոյամարտը (1919-1921)» գրքում Զանգեզուրում ծավալված դեպքերը շարադրելիս, որպես սկզբնաղբյուր, գլխավորապես օգտագործել է Գարեգին Նժդեհի կողմից իրեն հանձնված փաստաթղթերը:

⁵ Նույն տեղում, էջ 32:

հա հենց դա է եղել պատճառը, որ թուրք-ազերիները համառորեն ձգտում էին գրավել ու մեջտեղից վերացնել Գողթնը, սակայն «Շնորհիւ իրենց ճկուն բնատրութեան, գողթնեցիք կարողացան պահել «Իսլամական կառավարութեան» իշխանութեան տակ»⁶:

Ս. Վրացյանի տեղեկացմամբ՝ «Երբ, Բաթումի դաշնագրից յետոյ, թիւրքերը եկան Նախիջեւան, նրանց առաջին գործը եղաւ Գողթնի նուաճումը: 1918 թ. յուլ. 25-ին թիւրք զօրքերը մտան Ագուլիս»⁷:

Գողթնում իրավիճակը առավելագույնս շիկանում է այն պահից, երբ թուրքերը գրավում են Նախիջեւանը, իսկ Անդրանիկը իր գլխավորած զորամասով անցնում է Զանգեզուր: Գողթնի ինը գյուղերը (Ներքին և Վերին Ագուլիսներ, Տանակերտ, Յղնա, Ռամիս, Փառակա, Բիստ, Ալահին և Մեսրոպավան) կտրվելով արտաքին աշխարհից, հայտնվել են շրջափակման օղակում:

Նախիջեւան քաղաքում ու գյուղերում տեղի ունեցած ողբերգական դեպքերից քիչ անց թուրքերն ասպատակում և ավերի ու ավարի են ենթարկում Գողթնի հայկական մի քանի գյուղեր, իսկ հուլիսի 5-ին(18) չորս թնդանոթներով ու 3 գնդացիներով պաշարում են նախորդ կռիվներում իրեն հերոսաբար դրսևորած Վերին Ագան, որտեղ ապաստան էին գտել Ներքին Ագա ու Դեր գյուղերի կոտորածներից փրկված հայ բնակիչները: Երեք օրվա հերոսական դիմադրությունից հետո, արտաքին աշխարհից կտրված, շրջափակման մեջ հայտնված՝ Վերին Ագայի փոքրաքանակ մարտական ուժերը, մինչև վերջին հնարավորությունը մարտնչելով, լքում են հայրենի գյուղն ու հեռանում դեպի Յղնա:

Դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանն իր «Գողթն Գաւառ» գրքում անդրադառնալով Ագայի հերոսամարտ՝ նշում է, որ Գողթն գավառի որևէ մեկ այլ բնակավայր թուրք հրոսակախմբերի հարձակումներին ցույց չի տվել այնպիսի հերոսական դիմադրություն, ինչ-

⁶ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 335:

⁷ Նույն տեղում:

պիսին Վերին և Ներքին Ազա ու Դեր գյուղերը, որոնք գրեթե երեք ամիս թշնամու մեծաքանակ ուժերի դեմ մղվող կռիվներում ոչ մի օգնություն չեն ստացել... Անգամ Մովսես Գյուլնազարյանն ու Ղազար Քոչարյանը, որոնց ձեռքում է կենտրոնացած գավառի զինվորական ու ինքնապաշտպանական գործի ղեկավարությունը, ի գորու չեն եղել կազմակերպել այնպիսի մարտական ուժեր, որոնք անհարժեշտ պահին պիտի օգնության շտապեին վտանգված շրջաններին, իսկ տվյալ պարագայում Վերին և Ներքին Ազա ու Դեր գյուղերին»⁸:

1919 թ. հունվարի 9-ին Տանակերտից Վերին Ագուլիս են հաղորդում ահազանգ պարունակող հետևյալ հաղորդագրությունը. «Սկսած դեկտեմբերի 8-ից մինչև օրս Ջուլֆայի, Ազայի և Դուղլիսի ճանապարհին ճանապարհորդներն ենթարկում են զինւած ոյժերի յարձակման: Խնդրում և աղերսում ենք Ազգային Խորհրդին (Գողթն գավառի Ազգային խորհուրդը գտնվում էր Ագուլիսում-Չ. Գ.)եռանդուն միջոցներ ձեռք առնել թալաններին ու աւազակութիւններին վերջ տալու համար, հակառակ դեպքում բնակչութեանը սով է սպառնում:

Տանակերտի ազգային կոմիտեի նախագահ՝ Տէր Խորէն»⁹:

Դեր և Վերին և Ներքին Ազա գյուղերը ունենալով ընդամենը 200 կովոդներ, կարողանում են քաջաբար կռիվ մղել իրենցից թվաքանակով տասնապատիկ գերազանցող ու ըստ ամենայնի զինված թուրքական զորքի ու նրան միացած հրոսակախմբերի դեմ ու անտարակույս կշարունակեին անսասան պահել իրենց դիրքերը, բայց, դժբախտաբար, վերջանում է ռազմամթերքն ու սննդամթերքը: Անընդմեջ ենթարկվելով թշնամու հարձակումներին՝ Դեր և Ներքին Ազա գյուղերի բնակիչները տեղափոխվում են Վերին Ազա գյուղ ու օգտվելով գիշերային խավարից ու սրընթաց գրոհ ձեռնարկելով՝ ձեռքում են պաշարման շղթան և նահանջում Գողթնի հյուսիսային մասը՝ Յղնա:

Ազայի բռնազավթումը թուրքերի համար կարևորագույն նշանակություն ուներ: Փաստորեն թուրքական զորքերի առաջխաղացման

⁸ Դոկ. **Յովհաննէս Հախնազարեան**, «Գողթն Գաւառ», էջ 237:

⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

համար բացվում են դեպի Գողթն գավառի հայկական մյուս բնակավայրերի, այդ թվում նաև Վերին և Ներքին Ագուլիսները, ինչպես նաև Զանգեզուր տանող ուղիները:

Ներխուժելով Ագուլիս՝ թուրքերը Ագուլիսի բնակչությանը առաջարկում են զինաթափվել:

Այդ ժամանակ Անդրանիկը դեռևս գտնվում էր Նախիջևանի գավառում:

Անդրանիկին գրած նամակում, Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամ Գ. Տեր-Մինասյանը, անդրադառնալով Ագուլիսում տիրող կացությանը՝ գրում է. «Գերազնիվ զեներալ, սիրելի Անդրանիկ,

...Ագուլիսը զինաթափ է եղել, հանձնելով թուրքերին 100 մօսին, 10 հազար փամփուշտ, 10 մաուզեր: Աշոտ Մելիք-Մուսեանը Խալիլ փաշայի կողմից նշանակված է պրիստա: Զինաթափ լինելուց 8-10 օր յետոյ, մի քանի օրից ի վեր, լսվում են Պարսկաստանի կողմից թնդանոթի ձայներ: Օրդուբադի թուրքերի տրամադրութիւնը վատ...»¹⁰:

Նախիջևանի գորախմբի պետին հասցեագրած 1919 թ. օգոստոսի 18-ին թվագրած նամակում Աշոտ Մելիք Մուսյանը տեղեկացնելով Գողթնի հայկական բնակավայրերի վրա թուրքական ռազմական ուժերի ձեռնարկած հարձակումների մասին՝ նշում է. «Գողթանում կռիվները սկսվել են հուլիսի 25-ին:

Հայկական Ազա, Շուրուտ, Փարադաշտ, Գյալ գյուղերը և 500 հոգի Ղազանչիից թաթարների ճնշման տակ տեղափոխվել են Գողթնի լեռնային շրջանը: Տաս օր տևողությամբ ընթացող մարտերից հետո, կրելով մեծ կորուստներ՝ ընկել է Տանակերտ գյուղը: Ագուլիսի հետ ուրևէ կապ չունենենք: Ըստ մեզ հասած տեղեկության, ագուլիսցիները վայր են դրել զենքերն ու հանձնվել հակառակորդին: Հստակ տեղեկություն ունենք, որ թաթարները վճռել են, ցանկացած գնով լինի ոչնչացնել Գողթնը և միանալ գեղվաձորցիներին ու Գանձասարին: Իրավիճակը աննկարագրելիորեն ծանր է. սով, զինամթերքի և հաղորդակցության ուղիների բացակայությունը մեզ դրել է անելանելի իրավիճա-

կում: Անհնարին է փնտրել փրկության և տեղաշարժվելու որևէ ելք, բոլոր ճանապարհները գտնվում են թաթարների ձեռքում:

Անհամբերությամբ սպասում ենք մեր նամակի պատասխանին, տաս-տասնհինգ օրից ավելի չենք կարող պաշտպանվել...»¹¹:

Ըստ Իրազեկի (Հակոբ Տեր Հակոբյան)՝ Դեր և երկու Ազաների հիմնահատակ քանդելուց ու բնակչության մի մասին կոտորելուց հետո թուրքերը շարժվում են Օրդուբադ: Ազուլիսցիները փրկության այլ ելք չգտնվելով, հարկադրված հպատակություն են հայտնում և ներկայանալով Օրդուբադում գտնվող Խալիլ բեկին, որպես «հաշտության պայման»՝ հանձնում են 43 մոսին ու 62 զանազան տեսակի հին հրացաններ¹²:

Շայ բնակչության նկատմամբ բռնությունները ի վերջո սպառում են հայի համբերատարությունը: Գողթնի հայերն արդարություն հաստատելու պահանջով գրավոր դիմում են ներկայացնում Խալիլ բեկին, միաժամանակ սպառնալով, որ հակառակ դեպքում իրենք կդիմեն Երևան՝ թուրքական ու գերմանական ներկայացուցիչներին: Խորամանկ թուրքը գտնում է հայերին լռեցնելու ու հնազանդեցնելու միջոցը¹³:

Չնկտեմբերի 13-ին նա հայտարարում է. «հայ գիւղերը այս օրւանից առնում եմ իմ հովնաւորութեան տակ դէպքեր այնս չեն կրկնւի»: Իրականում դա նրա կողմից ծրագրած հայերին ապակողմնորոշող քայլ է: Զուգահեռաբար, նա ծանր հարկեր է դնում ոչ թե թուրքական գյուղերի, այլ հայկական գյուղերի վրա:

«...երբ Գողթնը,-գրում Իրազեկը,- բոլորովին կտրւած է դրսի աշխարհից և ուրեմն հնարավորութիւն չունի դրամ ստանալու, երբ Նախիջևանը նրան մի հատիկ ցորեն անգամ չի տա, ասում ենք՝ այս բոլորից հետո հասկանալի է արդեն, որ Խալիլ բեյը մտածում է Ազուլի-

¹⁰ ՀԱԱ, ֆ. 370, ց. 1, գ. 50, թ. 11:

¹¹ Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ. էջ 173:

¹² Տե՛ս նույն տեղում., էջ 53:

¹³ Տե՛ս նույն տեղում:

սի շրջանի հայութեանը կոտորել սովամահութեան և տնտեսական տագնապի միջոցով»¹⁴:

Թուրքերի ճանապարհին կանգնած առաջին խոչընդոտը Ագուլիսն է: Բացի հայկական գյուղերի վրա ծառացած հարկերից, Խալիլ բեկի հանձնարարությամբ ու Էդիֆ բեկի հրամանով կազմվում է քաղաքի բնակիչների ցուցակը և խստիվ սահմանվում. եթե որևէ գյուղացու մոտ հայտնվի հրացան, ատրճանակ, դաշույն կամ ռազմական ինչ-որ իր, ապա կգնդակահարվի: Նրան հաջողվում է լրիվ զինաթափել ագուլիսցիներին, որից հետո հարձակվում է Ռամիս գյուղի վրա, բայց մատնվում է անհաջողության:

Ռամիս գյուղը ուներ բնական գրեթե անմատչելի դիրք և նման էր ամրակուռ բերդի: Գյուղ կարելի էր թափանցել միայն մեկ ուղղությամբ, բացի դրանից գյուղացիները լավ զինված էին: Մի քանի օր ընթացող մարտերում, թուրքերը բազմաթիվ գրոհներ ձեռնարկելով, փորձել են ներխուժել գյուղ, բայց յուրաքանչյուր անգամ հանդիպելով Ռամիսի մարտիկների անկոտորում դիմադրությանն ու տալով զգալի քանակությամբ զոհեր՝ նահանջում են:

Ագուլիսը հեռագրագծով կապ է ունեցել Օրդուբատի հետ: Դեռևս ցարական իշխանության տիրապետության ժամանակ Օրդուբադից հեռագրի գծերը կապված են եղել Ագուլիսի փոստի հետ:

Ստեղծված ծանրագույն կացությունում փրկության այլ ելք չտեսնելով, Ագուլիս ինքնապաշտպանության պատասխանատուներից՝ Արամը վճռում է ագուլիսցիներին Օրդուբատի մոտերքով գաղթեցնել Կարճևան, բայց թուրքերը ինչ-որ աղբյուրից տեղեկանալով հայերի մտադրության մասին, գիշեր ու ցերեկ շրջում էին Ագուլիսի մեջ և ակնդետ հետևում ու վերահսկում բնակիչների տեղաշարժերը: Այդ պատճառով անհանրարին է դառնում իրականացնել Ագուլիսը գաղթեցնելու Արամի մտահաղացումը:

¹⁴ Նույն տեղում:

Նկատի ունենալով Ագուլիսում տիրող իրվիճակը, ռազմական առումով նրա թույլ պատրաստվածությունը, Աշոտ Մելիք Մուսյանը մեկնում է Զանգեզուր, հույս ունենալով այնտեղից զինական ուժեր տեղափոխել Ագուլիս:

Հոկտեմբեր ամսին Աշոտ Մելիք Մուսյանը Գողթնին օգնության հասնելու հույսով ու պահանջով, գողթանցիների անունից երկու անգամ դիմում է Բաղաբերդի, Քաջարանի, Ղափանի, Գենվազի ու Վերին Հանդի Ազգային խորհուրդներին: Ի դեպ թվարկած վերոհիշյալ բնակավայրերը գտնվում էին Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Կապարգողթի ռազմական շրջանի կազմում:

Հոկտեմբերի 22-ին թվագրած ուղերձում Աշոտ Մելիք Մուսյանը հայտնում է. «Գողթնի դրությունը կրիտիկական է. թշնամին 400 ասկյարներով գտնվում է Ցղնայից մեկ վերստ հեռավորության վրա: Փոռակայից ոչ հեռու, զանազան ուղղություններով, երևում են թշնամու նույնպես բավական ուժեր: Մեզ առաջարկված է զինաթափ լինել: Վաղվանից սպասում ենք ուժեղ հարձակման: Որոշել ենք զինաթափ չլինել և կռվել մինչև վերջին շունչը: Եթե շուտ օգնության գաք, հույս ունենք, որ հաղթությունը մերը կլինի, իսկ եթե ձեր կողմից օգնություն չլինի, հույսներս աստծուն դրած, ինչպես ասացինք, կկռվենք մինչև վերջին շունչ...»¹⁵:

Հոկտեմբերի վերջերին Քաջարանի, Հանդի, Ղափանի և Գենվազի ընկերներին գրած ուղերձում Աշոտ Մելիք Մուսյանը հայտնում է. «...կռիվն անխուսափելի է: Վերջին անգամ դիմում ենք Ձեր օգնությանը. մենք կկատարենք մեր պարտքը ազգի առաջ: Եթե այս նեղ օրերում Դուք օգնություն չհասցնեք, պատասխանատուն Դուք կլինեք աստծո և Ազգի ու մարդկության առաջ»¹⁶:

Նույն օրերին Ագուլիսին ռազմական օգնություն հասցնելու պահանջով, Ղափանի Ազգային խորհրդին է դիմում նաև Անդրանիկը, որն այդ ժամանակ գտնվում էր Սիսիանում:

¹⁵ Նախիջևան-Շարուրը 1918-1921 թթ., էջ 50-51:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 51-52:

Գրությունում նշվում է. «Ղափանի Ազգային խորհրդին

Մրանով պահանջում եմ խորհրդից վաղն առավոտյան 150 հատ զինվոր եւս ուղարկել Ագուլիսի շրջանին օգնության:

Գեներալ-մայոր Անդրանիկ»¹⁷:

Ագուլիսում ծավալվող դեպքերի ուսումնասիրությունը աներկբա հավաստում է, որ ագուլիսահայությանը սպառնացող մահաբեր վտանգի ժամանակ անպատասխան են մնացել ՀՀ կառավարությանն ու ինչպես նաև Զանգեզուրի ու Քաջարանի, Հանդի, Ղափանի և Գենվազի, այն է՝ Կապարգողթի շրջանների Ազգային խորհրդներին ու զինվորական մարմիններին հասցեագրած գողթանցիների, այդ թվում ագուլիսցիների խնդրագրերն ու պահանջները:

Դեկտեմբերի կեսերից սկսվում են Գողթն գավառի և, մասնավորապես Վերին ու Ներքին Ագուլիսների կոտորածները:

Ներքին Ագուլիսի անկումից հաշված օրեր անց թուրք կանոնավոր զորքն ու հրոսակախմբերը հենց ագուլիսցիների կողմից կաշառված ու նրանց անվտանգությունն ապահովելու բազմաթիվ խոստումներ շոայլած թուրք երևելիների առաջնորդությամբ ներխուժում են Վերին Ագուլիս ու անխնա կոտորում քաղաքի բնակչությանը, ապա թալանում ու ավերակույտերի են վերածում ծաղկուն քաղաքը, որը իր հարստությամբ ու դիրքով հանրահայտ էր անգամ միջազգային ասպարեզում:

Բազմաթիվ վկայություններ կարելի է մեջբերել, որոնք միանշանակ հավաստում են, որ Գեղվաձորի և Օխչիձորի տեղահանված թուրքերի մասնակցությամբ Գողթնի, ինչպես նաև Վերին ու Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածը արդեն տեղի էր ունեցել մինչև Շուռնուխի գործողություն ձեռնարկելը:

Ծննունդով Վերին Ագուլիսցի Թովմաս Գևորգի Հայրապետյանի վկայությամբ «1919 թ. դեկտեմբերին հայերը Օխչի Շաբադինը (Քաջարանի շրջան) քանդելով, Օխչի Շաբադինի թուրքերը վրա տվին դեկտեմբերի 23-ին Ներքին Ագուլիսի վրա և նույն գիշերը հարձակվե-

ցին Աքուլիսի վրա և քանդեցին՝ որտեղ կոտորեցին ևս մեզ մոտ գաղթած Ներքին ագուլիսցիներին(դաշտեցիներին)»¹⁸:

Ագուլիսի կոտորածի իրողությունը խոստովանում է նաև ՀՀ վարչապետ Ալ. Խատիսյանը՝ նշելով. «... 1919 թ. դեկտեմբերին թաթարները աւերեր էին Ագուլիսը, դեկտեմբերի 25-ին այնտեղ տեղի էր ունեցեր կոտորած, մասնակցութեամբ թուրք սպաներու և զինուորներու ու տեղական ազգաբնակչութեան, որ առաջ էր բերած գաղթականներու նոր հոսանք Գողթանէն և յարաբերութիւններու ուժեղ լարումը հայերու և մահմեդականներու միջև...»¹⁹:

Ս. Վրացյանի գնահատմամբ «Ագուլիսի կոտորածը մեծ հարած էր հայ ժողովրդի համար, և հասկանալի է այն յուզումն ու ցասումը, որ առաջ բերեց հակաբնական է բոլոր շրջաններում: Լուրը Երևան հասաւ դեկ. 29-ին, Գորիսից: Երկու օր յետոյ, դեկ. 31-ին, հնդեվրոպական հեռագրագծով հեռագիր ստացուեց Թաւրիզից, թէ՛ «Քարտէսի վրա Ագուլիսն այլևս գոյութիւն չունի. Ներսէս եպ.»:՝

Յուն. 4-ին Մելիք-Թանգեան եպ-ը հաղորդեց, թէ՛ «Ամենքը կոտորած են: Մանրամասնութիւնները թոյլ չեն տալիս»²⁰:

ՀՀ կառավարության որոշմամբ Գողթնի պաշտպանության համար այնտեղ էր գործուղվել Ղազար Քոչարյանի մարտական խումբը, որը պիտի Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատար Գարեգին Նժդեհին օգներ կազմակերպելու գավառի ինքնապաշտպանությունը: Ճիշտ է, Ղազար Քոչարյանի մարտական խումբը թուրքական ուժերի դեմ մղած կռիվներում տոնում է մի քանի հաղթանակներ, սակայն անհայտ է մնում ու որևէ փաստաթղթում լուսաբանված չէ նրա հետագա գործունեությունը, հատկապես Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածների ժամանակահատվածում:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 52:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 123

¹⁹ Խատիսյան Ա., «Հայաստանի Հանրապետության ծագումն ու զարգացումը», էջ 197:

²⁰ Տե՛ս Վրացեան Ս., Հայաստանի Հանրապետութիւն, էջ 339:

Ղազար Քոչարյանի հուշերը, ոչ ավարտուն տեսքով, տպագրվել են «Հայրենիք» ամսագրի 1934 թ. թիւ 6-12 և 1935 թ. թիւ 3-8 համարներում: Այդ հուշերում հեղինակը ներկայացնում է իր մասնակցությամբ կատարված գործերը, հիմնականում մարտական գործողությունները, սակայն բացակայում է Գողթան գավառի, մասնավորապես Ագուլիսների կոտորածների մանրամասները: Հավանաբար, Գողթն գավառի վերոհիշյալ դեպքերի, Կապարգողթի հրամանատարության ու իր գործունեությանը վերաբերող նյութերն ամփոփված են նրա անտիպ հուշերում, կամ հեղինակը խուսափում է ներկայացնել Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների հայության կոտորածները: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ կառավարությունը հենց նրան է հանձնարարել Գարեգին Նժդեհի գլխավորած Կարաբողթի զինվորական շրջանի համագործակցությամբ, կազմակերպել Գողթնի գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել այդ բնակավայրերի հայ բնակչության անվտանգությունը:

Դեպքերի ժամանակակից, արդեն բազմիզու հիշատակված ագուլիսցի դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանի բնորոշմամբ. «Թէև զինուորական և ինքնապաշտպանութեան գործի ղեկավարութիւնը Մովսէս Գիւլնազարեանի, Վասիլի և Ղազար Քոչարեանի ձեռքում էր կենտրոնացած, բայց նրանք ի վիճակի չեղան զինուորական այնպիսի ուժ կազմակերպել, որ նման պարագաներում կարողանար օգնութեան փութալ մօտաւոր և հեռաւոր հայկական զիւղերին: Այդ էր պատճառը, որ թուրքերը դիւրութեամբ գրաւեցին Տանակերտը և բարբարոսաբար կոտորեցին Վերին և Ներքին Ագուլիսների և Քաղաքիկի անգէն ու անպաշտպան ժողովրդին»²¹:

Հարց է ծագում. եթե Գողթնի և, մասնավորապես Վերին և Ներքին Ագուլիսների կոտորածն արդեն տեղի էր ունեցել, ապա ի՞նչ իմաստ և նշանակություն ունէր Գարեգին Նժդեհի դիմումը, որով նա, ինչպէս արդէն նշվել է, առաջարկում է գեներալ Ղազարյանին և Դրո-

²¹ Հախնազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 237:

յին չձեռնարկել Շուռնուխի գործողությունը՝ վկայակոչելով Արցախին ու Գողթանը:

Վ. Գեորգյանի հեղինակած « Լեռնահայաստանի հերոսամարտը 1919-1921 » գրքում այնպիսի վառ գույներով է ներկայացնում Զանգեզուրում, մասնավորապես Գեղվաձորի շրջանում, ճիշտ և ճիշտ այդ նույն օրերին տեղի ունեցած կռիվներում Զանգեզուրյան մարտական ուժերի հաղթանակներն ու Գ. Նժդեհի գործունեությունը, որը կարելի է ասել, փոքր-ինչ անհասկանալի է: Հիմք ունենալով Գ. Նժդեհի կողմից իրեն հանձնված փաստաթղթերը՝ Վ. Գեորգյանը նշում է, որ Գեղվաձորի հաղթության կապակցությամբ Զանգեզուրի Ազգային Խորհրդի անդամ Մելիք Սմբատ Ստեփանյանը (Սմբատ Բեկ) Գ. Նժդեհին է հղում հետևյալ շնորհակալական հեռագիրը(դեկտեմբերի 8).

«Միրելի Գարեգին,

Կատարածներիդ անվերջ շնորհակալություն: Կուզենայի այս պատմական օրերին գեղեցիկ յաղթական շարքերը այստեղ ընդունել և ապա վերադառնալ կենտրոն»²²:

Ուշագրավ է, որ Սմբատ Բեկի այդ շնորհակալագիրը թվագրված է դեկտեմբերի 8-ին, իսկ Վ. Գեորգյանը, ներկայացնելով Գարեգին Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի նվաճած Գեղվաձորի հաղթանակը, նշում է, որ դեկտեմբերի 10-ին «...շրջանի ամբողջ հայությունը կը տօնէր զօրքին տարած փառաւոր յաղթանակը»²³:

Ավելին՝ 25 վաշտապետների ստորագրությամբ Գարեգին Նժդեհին հասցեագրած նամակում (դեկտեմբերի 15) նրա հրամանատարությամբ գործող վաշտապետները նշում են. «Մենք Ղափանի զինվորությունն ու վաշտապետներս, ի նկատի ունենալով այն, որ Դուք լինելով Ղափանի ռազմական ուժերի հրամանատար, ոչ թէ միայն գերծ պահեցիք մեր երկիրի սահմանները թշնամու ոտնձգություններից, այլև մաքրեցիք անտիկ Գեղուաձորը, որը մահու չափ վտանգ էր սպառնում մեր Հայրենիքին: Որոշեցինք երախտագիտու-

²² Գեորգյան Վ. , նշվ. աշխ., էջ 40:

²³ Նույն տեղում, էջ 41:

թեամբ նուիրել Ձեզ, սիրելի հրամանատար սուր հետևյալ մակագրութեամբ, ԳԱՐԵԳԻՆ ՆԺԴԵՀԻՆ, որին Ղափանն անուանեց երկրորդ Դավիթ Բէկ, իսկ թշնամին՝ Աժդահա Փաշա»²⁴:

Հարց է ծագում, միթե՞ Չանգեզուրի գոյապայքարի համար առավել նշանակալի ու կարևոր չէր ընդամենը մեկ ամիս առաջ տեղի ունեցած քառօրյա բախտորոշ հերոսամարտը, որտեղ անտարակույս վճռվելու էր ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև անկասկած Արցախի հետագա ճակատագիրը, նրանց լինել չլինելու հարցը:

Քառօրյա հերոսամարտում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի առաջնորդած փայլուն հաղթանակ նվաճած Չանգեզուրյան մարտական ուժեր հարձակվում էին ոչ թե թուրքաբնակ մի քանի գյուղերի վրա, այլ, ըստ քառօրյա կռիվները պատմող սկզբնաղբյուրների, մարտնչում էին նաև թնդանոթներով և գնդացիներով զինված աղբբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու նրանց զինակցությամբ գործող ավելի քան 20.000 զինյալներից բաղկացած թուրք հրոսակախմբերի և քուրդ հեծելախմբեր դեմ:

Որևէ հավակնություն չունենալով նսեմացնելու Օխչիձորի և Գեղվաձորի թուրքական բնակավայրերի մաքրման գործողությունների կարևորությունը՝ այնուամենայնիվ, պիտի ընդգծել, որ համեմատությունը չափազանցված է:

Պիտի խոստովանել, որ փոքր-ինչ տարակուսելի է, որ թուրք հրամանատարությունը Աժդահա Փաշա կոչեր ընդամենը մի քանի գյուղերի վրա հարձակում ձեռնարկած մարտական խմբերի հրամանատարին, այլ ոչ թե հրանոթներով ու գնդացիներով զինված աղբբեջանական կանոնավոր զորամասերի ու նրանց զինակցությամբ գործող թուրք հրոսակախմբերի և քուրդ հեծելախմբեր դեմ հաղթանակած տոնած Չանգեզուրյան ռազմական ուժերի հրամանատարին:

Ըստ Վ. Գեորգյանի ներկայացրած փաստերի՝ այն ժամանակ, երբ Չանգեզուրում տոնում էին Գեղվաձորի ու Օխչիձորի թրքության նկատմամբ Գ. Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի նվաճած հաղ-

²⁴ Նույն տեղում, է 41:

թանակը, հաշված օրեր անց՝ 1919 թ. դեկտեմբերի 25-ին տեղ էր ունենալու Գողթնի ու Ագուլիսների ողբերգությունը:

Գողթնի մի շարք գյուղերի, ինչպես նաև Վերին և Ներքին Ագուլիսներ ողբերգությունը ներկայացնող փաստերի ուսումնասիրությունը հավաստում է, որ Գողթնի հայ բնակչության կոտորածի գործում իր բացասական, կործանարար ազդեցությունն են գործել նաև Գ. Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերի կողմից Օխչի-Շաբաղինի շրջանի ու Գեղվաձորի թուրքական գյուղերի վրա ձեռնարկած հարձակումներն ու բնակչության բռնի տեղահանումը:

Գողթնի, մասնավորապես Ագուլիսների կործանումը պատկերող վկայությունների, փաստաթղթերի ուսումնասիրությունը հավաստում են, որ Կապարգողթի մարտական ուժերի կողմից Գեղվաձորի և Օխչիձորի թուրքական բնակավայրերի վրա ձեռնարկած հարձակման հետևանքով ավերված գյուղերի անօթևան ու սովյալ թուրքերը գաղթելով Օրդուբաղի շրջան, տեղի հրոսակախմբերի աջակցությամբ, իրենց գործուն մասնակցություն են ունեցել Գողթնի հայկական գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլիսների կործանմանը:

Օրինակ, այդ դեպքերի ակնառես դոկտոր Հովհաննես Հախնազարյանը իր հեղինակած «Գողթն գաւառ» գրքի «Ագուլիսի և շրջակա գիւղերի եղեռնը» խորագիրը կրող գլխում, պատկերելով վերոհիշյալ բնակավայրերի աղետալի կացությունը, գրում է. «1919 թուի նոյեմբերի 25-ին Զանգեզուրի զինուած ուժերը, սպարապետ Գարեգին Նժդեհի գլխավորութեամբ, գրաւեցին արագ կերպով Օխչի Ձորի՝ Շաբաղին, Օխչի, Փիրդովդան, Արալի և այլ գիւղեր:

...Հետագա դեպքերը պարզորոշ վկայում են, որ թուրք առաջնորդները, հավանաբար մուսաֆաթիստներ, Գողթնի նկատմամբ իրենց ծրագրած ռազմավարությունը կենսագործելու, այն է՝ զավառը վերջնականապես հայ բնակչությունից ազատելը, կարողացել են առավելագույնս բորբոքել Օխչիձորի ու Գեղվաձորի շրջանների տեղահանված թուրքերի վրեժխնդրությունն ու խորացնել հայերի նկատմամբ նրանց ունեցած թշնամանքը

...Նրանցից ձեռքազատուելու(նկատի ունի Օխչիձորի ու Գեղվաձորի շրջանների տեղահանված թուրքերին-Հ. Գ.) համար ցույց տուին Ագուլիսի ճանապարհը, ամեն կերպ գրգռելով նրանց վայրենի բնագոյները հարուստ կողոպուտի հեռանկարներով և Ագուլիսի գեղեցիկ կանանցով ու աղջիկներով: Մուսաֆաթիստ որոշ տարրերի համար, Գեղուայ Ձորի և Օխչի Ձորի դեպքը ամենալաւ առիթն էր կիսավայրենի ամբոխի միջոցով ոչնչացնել Ագուլիսը և իրեն արդար ձևացնել, որ և նրանց շատ լաւ յաջողուեց²⁵:

Գողթնի ողբերգությանն անդրադարձել է նաև Թիֆլիսում ՀՀ կառավարության դիվանագիտական ներկայացուցիչ Միքայել Թումանյանը: Նրա գնահատմամբ՝ անժխտելի է Գողթնի ու Ագուլիսների ողբերգության թուրք հրոսակախմբերի, այդ թվում նաև Գեղվաձորի և Օխչիձորի տեղահանված թրքության, մասնակցությունը, բայց գտնում է, որ Գողթնի հայության կոտորածը իրականացվել է վաղօրոք ծրագրված սցենարով²⁶:

1920 թ. դեկտեմբերին թուրքերի կողմից Գողթնի, Ագուլիսների կործանման իրողությունը տեղ է գտել նաև ՀՀ կառավարության կողմից գնդապետ Հասկելին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ուղարկած հեռագրում, երբ արդեն տեղի էր ունեցել այդ բնակավայրերի ողբերգությունը²⁷:

Գողթնի ողբերգության գլխավոր կազմակերպիչներից Խոսրով-Բեկ Սուլթանովը գնդապետ Հասկելին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ներկայացնում է հեռագիր, որտեղ ջարդարար քուրդը փորձում է շինծու փաստարկներով խուսափել Նախիջևանի, Գողթնի հայության կոտորածից,

Ի պատասխան Խ.Սուլթանովի ստորագրությամբ գնդապետ Հասկելին և Վրաստանի վարչապետ Ն. Ժորդանիային ներկայացրած հեռագրի՝ ՀՀ կառավարությունը գնդապետ Հասկելին և Վրաստանի

²⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁶ **Микаел Туманян**, *Дипломатическая история республики Армения 1918-1920гг.*, էջ 268:

²⁷ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 1 (1-ին մաս), թ. 68:

վարչապետ Ն. Ժորդանիային ուղարկած վերոհիշյալ հեռագրում, նշում է դեկտեմբերին Վերին ու Ներքին Ազուլիսների հայ բնակչության կոտորածի իրողությունը²⁸:

ՀՀ կառավարությունը հաղորդում է, որ Ազուլիսների կոտորածից մի քանի օր անց՝ հունվարի 3-ին, 500 զինյալներ թուրք սպա Էդիֆ բեյի գլխավորությամբ կենտրոնանալով Վանանդ գյուղում, հարձակվում են Չանաբ գյուղի վրա: Հեռագրի տեղեկացմամբ պարզվում է, որ չնայած այն հանգամանքին, որ գյուղի ինքնապաշտպանական ուժերը դիմակայում են թշնամու հարձակմանը, սակայն բնակչության կեսը սարսափի մատնվելով, լքում է գյուղը: Հունվարի 6-ին թուրքերը կենտրոնանում են այս անգամ Բիլյավ և Բեգրյուս գյուղերում ու փորձում կրկին հարձակվել Չանաբ գյուղի վրա: Արժանին պիտի մատուցել այդ գյուղերի բնակիչներին: Նրանք, կանխելով թուրքերին, անցնում են հարձակման և գրավում Բիլյավ գյուղը:

Հայաստանի կառավարության հեռագրի հաղորդմամբ՝ հայկական գործող կանոնավոր բանակի որևէ զորամաս չի մասնակցել այդ գործողությանը²⁹:

Վրաստանի վարչապետ Ժորդանիայի միջամտությամբ ու գնդապետ Հասկելի համաձայնությամբ կազմվում է հանձնախումբ, որը պիտի մեկնեի Գողթն՝ պարզելու այնտեղ տիրող կացությունը:

«Աշխատավոր»-ի տեղեկացմամբ՝ «Գողթան ուղարկած Շելլին և Ալիխանը Նախիջևանից այն կողմ չեն անցել: Ազուլիսի կոտորածից յետոյ ողջ մնացած կանանց, աղջիկներին և երեխաներին թաթարները ծախում են Ջուլֆայում»³⁰:

Որևէ հավակնություն չունենալով դույզն-ինչ թերագնահատել Օխչիձորի և Գեղվաձորի տարածքը թուրք բնակչությունից մաքրելու, հիրավի, հույժ կարևորությունը, այնուամենայնիվ, հարց է ծագում. ավելի գնահատելի չէ՞ր լինի, եթե Վարդան Գեորգյանը Գարեգին Նժդե-

²⁸ Տե՛ս նույն տեղում:

²⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

³⁰ «Աշխատավոր», 21 մարտի, 1920:

հի գլխավորաձև Դափանի մարտական ուժերի նվաճաձ հաղթանակները շոայլ գույներով ներկայացնելուն գուգընթաց, գոնե մոտավոր ճշտությամբ, անդրադառնար և ներկայացներ Գեղվաձորի ու Օխչիձորի թուրք բնակչության թվակազմը ու նրանց մարտական ուժերի կազմակերպվաձությունը, զինվաձության աստիձանն ու մարտնչելու կարողությունը, ինչպես նան այդ գորձողությունների հետևանքները:

Եթե հիմք ընդունենք Օխչիձորի թուրք բնակչության թվակազմի վերաբերյալ Հ. Հախվերդյանի վկայակոչաձ «թուով հինգ-վեց հազար հոգի» փաստը, ապա պիտի նկատել, որ դա Զանգեզուրի անվտանգությանը սպառնացող մեձ ու պատկառելի ուժ չէր կարող ներկայացնել:

Վ. Գեորգյանը, նկարագրելով Օխչիձորի ու Գեղվաձորի արշավանքի մանրամասները, նշում է, որ նոյեմբերի 18-ին զանգեզուրյան ուժերը «...կը գրաւին Շաբաղին, Օխչի, Փերդովտան, Արաւլիս ու քանի մը ուրիշ գիւղեր», իսկ «Կռուի եօթերորդ օրը (Դեկտեմբերի 7-ին)» կը գրաւուի Աղջիբաշին՝ Գեղվաձորի վերջին գիւղը³¹:

Մի ուշագրաձ դիտարկում. ավելորդ չէ կրկին մեջբերել «Հայրենիք» ամսագրում տեղ գտաձ Հովակ Ստեփանյանի հեղինակաձ «Զազեզուրի հերոսամարտը և Արսեն Շահմազյանը» խորագիրը կրող հոդվաձում վկայակոչաձ փաստարկը, որտեղ նույպես անդրադառնում է Օխչիձորի ու Գեղվաձորի դեպքերին, բայց բոլորովին այլ տեղեկատվությամբ:

Համաձայն հոդվաձագրի, ինչպես արդեն նշվել է, Դափանի Ազգային խորհուրդի առաջադրանքով հայ մարտական ուժերը դիմում են հարձակման, «...եւ շնորհիվ Աբգար Նասիբեանի, Գերասիմի, Նաւասարդի, Կարապետ Նուրիջանեանի եւ Երիցվանիկ գիւղացի Գրիգոր Տեր Յարութիւնեանի հերոսական ջանքերի, վերացաւ Օխչին մեջտեղից եւ դադարեց վտանգ լինել Վերին Դափանին»³²:

³¹ Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 36, 40:

³² «Հայրենիք» ամսագիր, 1963, թիվ 2, էջ 31:

Այս խոսույն փաստերը կրկին հավաստում են, որ Օխչիձորի և Գեղվաձորի թուրքաբնակ գյուղերի հրոսակախմբերի կողմից Չանգեզուրին սպառնացող վտանգն ավելի քան չափազանցված է՝ արդարացնելու Չանգեզուրի և Կապարգողթի մարտական ուժերի հրամանատարության չկշռադատված մարտավարությունը, և ինչու չէ, խուսափել ու իրենցից հեռացնել Գողթանի հայկական գյուղերի ու Վերին և Ներքին Ագուլխիների կոտորածների պատասխանատվությունը:

Օրինակ հարց է ծագում, միթե՞ Չանգեզուրի ու անտարակույս համայն հայության համար, ավելի նպատակահարմար ու կարևոր չէր զանգեզուրյան մարտական ուժերի կարողություններն ու ջանքերը նպատակաուղղել կազմակերպելու, ամուր հիմքերի վրա դնելու Գողթն գավառի հայ բնակչության ու իհարկե շեն և բարգավաճ Ագուլխիների ինքնապաշտպանությունը, քան թե ուշադրությունը գլխավորապես բևեռել թուրքաբնակ մի քանի գյուղերի տեղահանման վրա, որոնք գեներալ Շիխլինսկու առաջնորդած բանակի ու նրան աջակցող հրոսակախմբերի ջախջախումից հետո, իրենցից այնքան էլ վտանգ չէին ներկայացնում:

Ուշագրավ է Վ. Գեորգյանի «Լեռնահայաստանի հերոսամարտը» գրքում տեղ գտած այն պնդումը, համաձայն որի Գարեգին Նժդեհը առաջարկում է գեներալ Ղազարյանին, ապա նաև Դրոյին չձեռնարկել Շուռնուխի գործողությունը՝ վկայակոչելով Արցախին ու Գողթնին սպառնացող վտանգը, որի հայ բնակչության զգալի մասը, ինչը միանշանակորեն հավաստում են ժամանակակիցների ու ականատեսների բազմաթիվ վկայությունները, իրականում արդեն կոտորվել էին, իսկ փրկվածները՝ ապաստանել լեռնային շրջաններում ու այլ վայրերում:

Եթե առաջնորդվենք համանման տրամաբանությամբ, ապա կարելի է հարց տալ. եթե Գ. Նժդեհի պատճառաբանությամբ Շուռնուխի գործողությունը կարող էր կործանարար ազդեցություն ունենալ Գողթանի համար, ապա մի թե՛ ինքն ու իր զինակիցները Գեղվաձորի և Օխչիձորի վրա ձեռնարկվող արշավանքի նախօրեին հաշվի չէին ա-

ռել, որ վրեժխնդրությամբ բռնկված թուրքերը կարող էին դիմել պատասխան գործողությունների և հարձակվել ու կործանել մեկուսացված ու անպաշտպան վիճակում գտնվող Գողթնի հայկական գյուղերն ու Ագուլիսները, այսինքն այն՝ ինչը տեղի է ունեննում:

Այդ կապակցությամբ ՀՀ վարչապետին ու արտաքին գործերի նախարարին ներկայացրած զեկուցագրում, Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանը տեղեկացնում է. «Այս բուպեիս ստացված են լրացուցիչ տեղեկություններ որ Նախիջևանի, Օրդուբադի թաթար դեկավարները, ղեկավարությամբ Ադրբեջանի և տաճկական սպաների՝ Խալիլ բեյի, Էդիֆ բեյի և այլոց, Ներքին Ագուլիսի հայերին գազանաբար կոտորելուց հետո, կոտորել են Վերին Ագուլիսի հայերին...

...Կոտորածը տեղի է ունեցել դեկտեմբերի 25-ին»³³:

Զեկուցագրում խոսում է Ս. Մելիք-Յուլյանի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «Մենք առաջարկել ենք բացել Շուռնուխի խճուղին, որը տանում է դեպի Ղափան, թաթարները խնդրել են պատգամաւորներ ուղարկել: Մեր ուղարկած հինգ պատգամաւորներին վայրենաբար սպանել են: Պահակներ ենք ուղարկել մեր պատգամաւորներին ազատելու, որոնց դիմաւորել են գնդացրային համազարկերով Շուռնուխ-Բարգուշատեան շրջանի թիւրքերը»³⁴:

Զանգեզուրի գեներալ-կոմիսար Ս. Մելիք-Յուլյանի զեկուցագիրը կրկնակի հավաստում է.

1. Մինչ Շուռնուխի գործողությունն ձեռնարկելը, Գողթնի և մասնավորապես Ագուլիսների կոտորածն արդեն տեղի էր ունեցել:

2. Եթե դեպի Ղափան, հետևաբար Գողթն տանող ուղիները փակել էին Շուռնուխի շրջանի ըստ ամենայնի զինված, հայությանը թշնամաբար տրամադրված թուրքերը, ապա ինչ ճանապարհով պիտի զանգեզուրյան մարտական ուժերը ուղևորվեին Գողթն ու փրկեին տեղի հայությանն անխուսափելի կոտորածից:

³³ «Յառաջ», 1920, թիւ 19:

³⁴ Նույն տեղում:

3. Եթե Գարեգին Նժդեհի գլխավորած մարտական ուժերը ի գորու էին, առանց զանգեզուրյան մյուս ռազմական շրջանների մարտախմբերի աջակցությամբ, միայն իրենց ուժերով լուծել Գողթն գավառի հայ բնակչության ինքնապաշտպանության կազմակերպման խնդիրը, ապա ինչու՞ ժամանակին օգնության չեն շտապել վտանգված շրջանին, մանավանդ որ Գողթն գավառը թեպետ որպես վարչական միավոր, աշխարհագրական տարածք, ճիշտ է, մասն էր կազմում Նախիջևանի նահանգին, բայց որպես ինքնապաշտպանական հանգույց, մտնում էր Գարեգին Նժդեհի հրամանատարությամբ գործող Կապարգողթի ռազմական շրջանի մեջ:

Կապարգողթի (Ղափան-Գենվազ-Գողթն) զինվորական ուժերի հրամանատարությունը ընդունելու կապակցությամբ Գարեգին Նժդեհը 1919 թ. օգոստոսի 10-ին հրապարակում է հետևյալ հրամանը. «1. Այսօրուանից ես ստանձնում եմ Ղափան-Գենուազ--Գողթանի միացեալ ուժերի հրամանատարութիւնը: Ընդամին, հրամայում եմ բոլոր պաշտօնական գործերով դիմել ինձ:

2. Զօրամասերի շտաբը գտնուում է Հանքերում, ուր բոլոր ռազմաշրջանների պետերը պետք է ուղարկեն իրենց հաղորդագրութիւնները:

3. Ոչ ուշ, քան ամսոյս 12-ի ժամը 16-ը տեղեկացնել զինուորների հրացանների ինչ սիստեմի լինելու, փամփուշտների քանակի մասին:

Ղափան-Գենուազ--Գողթանի Միացեալ Ռեզ. Ուժերի Ընդհ. Հրամանատար ՆժԴԵՀ»³⁵:

Դարձյալ օրինական հարց է ծագում, իսկ ինչպիսի՞ մարտավարությամբ են առաջնորդվել և ինչպիսի՞ վճռական քայլեր են ձեռնարկել Զանգեզուրի քաղաքական ու զինվորական իշխանությունները, Զանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը, Կապարգողթի հրամանատար Նժդեհը, երբ նույն օրերին նրան Աժդահա Փաշա անունը շնորհող թշնամին կործանում էր նրա հրամանատարության տակ գտնվող Վերին ու Ներքին Ագուլիսներն ու սրի քաշում Գողթն գավառի հազարա-

վոր հայ բնակիչների, իսկ Ջուլֆայում ստրկության վաճառում գերի վերցրած կանանց, աղջիկների ու երեխաների:

Գողթնի հայության անվտանգության ապահովումը, որը չափազանց անհրաժեշտ էր, պարտավոր էին իրականացնել ՀՀ կառավարությունը, Զանգեզուրի քաղաքական ու զինվորական իշխանությունները՝ ի դեմս Մելիք-Յուլյանի և գեներալ Ղազարյանի և անձամբ նաև Գարեգին Նժդեհը, որպես Կապարգողթի մարտական ուժերի հրամանատար: Չպետք է մոռանալ, որ ՀՀ կառավարությունը հենց Գարեգին Նժդեհին ու նրան օգնության ուղարկած Ղազար Քոչարյանին էր հանձնարարել կազմակերպելու Գողթն գավառի, այդ թվում Վերին ու Ներքին Ագուլիսների ինքնապաշտպանությունն ու ապահովել այդ բնակավայրերի բնակչության անվտանգությունը:

Համաձայն Հ. Հախնազարյանի տեղեկացման, մինչև Գեղվաձորի տեղահանումը, Օրդուբադի թուրք իշխանության պահանջով հայկական կողմը երեք հոգուց բաղկացած խումբ է ուղարկել Գ. Նժդեհի մոտ, կանխելու թուրքաբնակ գյուղերի վրա ձեռնարկվող հարձակումը, միաժամանակ զգուշացնելով, որ հակառակ դեպքում թուրքերը սպառնում են վրեժ լուծել Ագուլիսներից: Այդ խումբը պիտի հանդիպեր նաև Գ. Նժդեհի ներկայացուցիչներին ու նրանց տեղեկացներ Ագուլիսների աղետալի, ողբերգական կացությունը:

«Ըստ յետագային քաղած տեղեկութեան, գրում է Հ. Հախնազարյանը,- Լեռնահայաստանի զինուորական իշխանութիւնը մերժել էր ագուլիսցիների դիմումը, առարկելով՝ ինչ որ էլ լինի, Ագուլիսին կը յաջողուի, շնորհիւ իր ճարպիկ քաղաքականութեան, կանխել ամէն սպառնացող վտանգ...Սակայն առանց մի քանի հարիւր զինուած ուժերով Ագուլիսն ապահովելու՝ Գեղուայ Ձորի ակերումը ահաւոր հետևանք ունեցաւ մեր դժբախտ աւանի համար»³⁶:

³⁵ Վարդան Գեորգեան, նշվ. աշխ., էջ 20:

³⁶ Հախնազարեան Հ., նշվ. աշխ., էջ 258-259:

Թուրք-ազերին թեպետ հաջողվում է բռնազավթել Գողթնի հայկական բնակավայրեր մեծ մասը, սակայն գավառ վեց գյուղեր լիովին անջրպետված լինելով արտաքին աշխարհից, այնուամենայնիվ, շարունակում էին համառորեն մարտնչել:

Մարտի 13-ին, Ջանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը Հայաստանի Հանրապետության խորհրդին ուղղված հեռագրում հայտնում է. «Այս թույլին ստացած տեղեկությունների համաձայն, թիւրք ասկերները, թիւրք սպաների գլխաւորութեամբ, Օրդուբաթի և Նախիջւանի թաթարները ադրբեջանեան սպաների ղեկավարութեամբ ընդհանուր յարձակում են գործում Գողթանի հայ գիւղերի վրայ ոչնչացնելու և նւաճելու նպատակով: Հայ գիւղացիութիւնը մահւան կոբի է վարում նենգաւոր և անպատիժ թշնամու դէմ, յանուն հերոսական, աշխատասեր ու ազնիւ գյուղացիության փրկության: Խղճացեք գիւղացիներին, բողոքեցեք Ադրբեջանի նենգաւոր արիւնտո ինդրիգների դէմ, որոնցով նա ուզում է հայ գյուղացիութեան դիակների վրայով կամուրջ գցել դէպի Թուրքիա: Պահանջեք դաշնակիցներից, որ ազդեն Ադրբեջանի և թիւրք սպաների վրայ: Ջանգեզուրի գյուղացիութիւնը վրդուած է Ադրբեջանի այդ գործողութիւններից, պահանջեցեք դիմադրութիւն³⁷:

Հայաստանի Հանրապետության խորհրդին ուղղված վերոհիշյալ հեռագրում Ջանգեզուրի Ազգային Խորհուրդը, ճիշտ է, նշում է, որ Գողթնի «...հայ գիւղացիութիւնը մահւան կոբի է վարում նենգաւոր և անպատիժ թշնամու դէմ», սակայն պարզ չէ, թե խոսքը որ գյուղերին է վերաբերվում: Այդ բացը լրացնում է «Ժողովուրդ» թերթի 1920 թ. հունիսի 23-ի համարում տեղ գտած 1920 թ. հունիսի 15-ին Երևանում տեղի ունեցած Գողթնի հայրենակցական միության ընդհանուր ժողովի մանրամասները ներկայացնող ակնարկը³⁸:

³⁷ Աշխատավոր, 24 մայիսի 1920:

³⁸ Տե՛ս Նախիջւան-Շարուրը 1918-1921 թթ, էջ 221:

Հայաստանի Խորհրդին ներկայացրած հեռագրում ընդհանուր ժողովը տեղեկացնում է, որ դեռևս կանգուն էին Յոնա (Չանանաբ), Ռամիս, Բիստ, Ալահի, և Մարվանիս գյուղերը...³⁹:

Հեռագրի իրազեկմամբ՝ Գողթանի վերոհիշյալ վեց գյուղերը խաղաղ տարիների դժվարությամբ են լուծել հացի խնդիրը և իրենց տարեկան պաշարը լրացրել են Գողթնի դաշտային մասից և Նախիջևանի հացառատ գյուղերից: Այսուհանդերձ, ի պատիվ այդ վեց գյուղերի բնակիչների, պիտի նշել, որ գտնվելով անասելի ծանրագույն կացությունում, նրանք ի հաշիվ իրենց ունեցած սուղ միջոցների, կարողացել են ապաստան տալ ու կերակրել իրենց գյուղերում հանգրվանած կործանված գյուղերի փախստականներին:

Դիմելով Հայաստանի Խորհրդին՝ գողթնեցիների հայրենակցական միության ժողովը իրավացիորեն ընդգծում է. «Այս բոլորից հետո թողնել, որ այդ արիասիրտ և տոկուն լեռնականները սովից ստիպված իջնեն իրենց հպարտ դիրքերից ու գաղթեն, դատարկելով պատմական Գողթանի հողը հայության վերջին բեկորներից՝ կլինե՞ր աններելի ոճիրը հայրենիքի առաջ»⁴⁰:

Զարմանք ու խորը ցավ ու ափսոսանք է հարուցում կարդալով այդ տողերը: Միթե՞ ՀՀ կառավարությունը, Զանգեզուրի և Կապարգողթի Ազգային Խորհուրդն ու զինվորական հրամանատարությունը ի զորու չէին օգնության ձեռք մեկնելու թշնամու պաշարման օղակում մարտնչող վերոհիշյալ վեց գյուղերի ազատատենչ քաջարի բնակչությանը:

Արցախն ու Զանգեզուրը վերջնականապես զավթելու վճռականությամբ՝ Ադրբեջանը կենտրոնացնում է մեծաքանակ ռազմական ուժեր և նույն օրերին հարձակումներ է ձեռնարկում, ըստ Բաքվում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության, հետևյալ ուղղությամբ. «1. Ջեբրայիլի ուղղությամբ (Զանգեզուրի, ապա Արանկյուլ Ջեյլան

³⁹ Տե՛ս նույն տեղում:

⁴⁰ Նույն տեղում

բնակավայրերի վրա): Բաքվի 5-րդ և Լենքորանի 7-րդ զորամասերը (Լենքորանի ռեզերվային Բ գումարտակ) ու Գյանջայի 3-րդ հետևակային գունդը և քրդական 600 հեծյալներից բաղկացած ռոտմիստր Սելիմ-Բեկ Սուլթանովի (Արցախ-Զանգեզուրի նահանգապետ հռչակված Խ. Սուլթանովի եղբայրն է-Յ. Գ.) գլխավորած դիվիզիոնը 4 հրանոթներով:

2. Աղդամի ուղղությամբ (Շուշիի ու Խաչենի վրա). Ջիվանշիրի հետևակային 1-ին գունդը, Գյանջայի հետևակային գնդի զորամասեր. Թաթարական 1-ի և Ղարաբաղյան հեծյալ գունդը 8-10 հրանոթներով:

3. Գյուլիստանի հայկական բնակավայրի ուղղությամբ. Բաքվի 5-րդ հետևակային գնդի, Գյանջայի հետևակային գնդի զորամասերը, 3-րդ հեծյալ գունդը (ապրիլի 11-ին ուղարկել է Շուշիի ուղղություն) հրետանիով»⁴¹:

Համաձայն այդ նույն հաղորդագրությունում տեղ գտած տվյալների, էթե ընդհանրացնենք ադրբեջանական զորամասերի թվաքանակը, ապա այն կազմում է. 4 հետևակային, 2 հեծյալ գնդեր և ռոտմիստր Սուլթանովի գլխավորած քրդական դիվիզիոնը 4-5 հրանոթներով: Քանի որ այդ զորամասերը մարտական գործողությունների նախօրեին ամբողջովին համալրված էին, ապա նրանց կազմում հաշվում էին 8.000 հետևակային և 2.000 հեծյալ զինվորներ: Այդ ամենին գումարվում էին տեղի թուրք զինյալները, որոնց թվաքանակը ներկայացված չէ⁴²:

Հավանաբար, հենց այդ պատճառով, հաշվի առնելով Ադրբեջանի զորքերի հետևանքով Զանգեզուրին սպառնացող վտանգը, գեներալ Ղազարյանը համանման հրահանգ է ուղարկել Գ. Նժդեհին:

Որպես զինվորական, Գարեգին Նժդեհը պարտավոր էր կատարել իր հրամանատարի հրամանը, բայց իր այս պատասխանով նա փաստորեն անտեսում ու հրաժարվում է կատարել վերադասի, այն է՝

⁴¹ Нагорный Карабах в 1918-1921 г.г., Ереван, 1992, ст. 437:

⁴² Տե՛ս նույն տեղում, ст. 437:

Զանգեզուրի զինվորական ուժերի ընդհանուր հրամանատարի՝ գեներալ Ղազարյանի հրամանը:

Ուշագրավ է, որ չենթարկվելով գեներալ Ղազարյանի հրամանին, Գարեգին Նժդեհը, այնուամենայնիվ, հրաժարվում է ձեռնարկել ծրագրած Գողթնի գործողությունը, երբ ստանում է ահազանգ հնչեցնող հետևյալ հաղորդագրությունները. «Ամսույս 23-ին սկսեցին մեր ճակատներում կռիւները: Թշնամին մեծ ուժերով առաջանում է: Ագարակ-Զեյվա գծի վրայ եղած գիւղերի դրութիւնը օրհասական է: Մեր դէմ գործում է երեք թնդանօթ: Խնդրում եմ շտապէք մեզ հասնելու, բերելով ձեզ հետ թարմ ուժեր:

Շտապի կապիտան՝ ՆԱՐԻՆԵԱՆ. Ղափանի Հանքեր, 25 Մարտ 1920 »:

Ըստ Աւօ-ի տեղեկացման՝ Գողթնի վրա ձեռնարկված մարտական գործողությունն իր անտիպ հուշերում ներկայացնում է նաև Ղազար Քոչարյանը, որը 1920 թ. Ղափուջող լեռան վրայով անցել էր Ղափանի Հանքեր ավանը, որտեղ ներկայացել էր ՀՅԴ տեղական կոմիտեին, Ազգային Խորհրդին, Գարեգին Նժդեհին ու Գողթնի գավառապետ Աշոտ Մելիք-Մուսյանին:

Ղազար Քոչարյանը առաջարկում է Գ. Նժդեհին և Աշոտ Մելիք-Մուսյանին Գողթնի մեջ կարճ ժամանակամիջոցում կազմակերպել ընտիր մարտական խումբ և խիստ կերպով անխտիր պատժել Օրդուբադին ու հարակից գյուղերին: Գ. Նժդեհին և Աշոտ Մելիք-Մուսյանը տալիս են իրենց համաձայնությունը, բայց Օրդուբադի ու նրան հարակից գյուղերի վրա արշավանք ձեռնարկելու համար անհրաժեշտ էր ստանալ Հ.Յ.Դ աշնակցության կոմիտեի և Ազգայի Խորհրդի համաձայնությունը⁴³:

Հաջորդ օրը տեղի է ունենում ՀՅԴ կոմիտեի և Ազգային Խորհրդի համատեղ ժողովը, որը որոշում է.

«Ա.-Գողթանի մեջ կազմակերպել ուժեղ արշաւախումբ մը գնդ. Նժդեհի հրամանատարութեան տակ, եւ օգնական նշանակել Քաչալ

Ղազարը, որ Ղափանի, Գենուազի շրջաններեն երկու լրիվ վաշտեր կազմելով, զանոնք պիտի փոխադրէ Գողթան, միացնելու համար արշաւախումբին որպէս օգնական ոյժ:

Բ.-Մեղրի եւ Կարճեւան գիւղերու տեղական վաշտերը՝ համախորուելով Կարճեւան, Գերասիմ Բալայեանի առաջնորդութեամբ պատրաստ պիտի մնան: Երբ արշաւախումբը կռուի սկսի, Գերասիմը Օրդուբաթի կոնակէն պիտի յառաջանայ, իր տարամադրութեան տակ ունեցած ուժերով:

Գ.-Նժդեհի ժամանումը եւ թուականի որոշումը կը ձգուի իր հայեցողութեան»⁴³:

Ղազար Քոչարյանի իրազեկմամբ՝ ժողովի ավարտից մի քանի օր անց ինքը Ղափանից վերադառնում է Գողթն:

Եթէ հիմք ընդունենք Ղազար Քոչարյանի վերոհիշյալ վկայութիւնները, ապա պիտի ընդունել, որ նա մինչև Ղափանի Հանքեր ավան գալը, գտնվում էր Գողթնում, իսկ Օրդուբաթի ու նրան հարակից գյուղերի վրա ձեռնարկած արշավանքը կազմակերպվել է նրա առաջարկությամբ:

Հարկ է ընդգծել, որ Ղազար Քոչարյանի ներկայացրած վկայութիւնները տեղիք են տալիս որոշակի պարզաբանումների: Այս պարագայում ավելորդ չէ կրկին մեջբերել 1920 թ. հունիսի 15-ին Երևանում տեղի ունեցած Գողթնի հայրենակցական միության ընդհանուր ժողովի արձանագրած հետևյալ փաստը. «...1919 թ. հուլիսից ավերվել ու իսպառ ամայացել են գավառի շեն և բարգավաճ հայկական մի շարք բնակավայրեր, որոնք են՝ Շուրութ, Գևազ Փրագոտ, Վերին և Ներքին Ագա, Դեր, Քաղաքիկ, Տանակերտ, Վերին և Ներքին Ագուլիսներ, Դիսար և Հանդամեջ գյուղերը:

Չանգեզուրի Ազգային Խորհրդի տեղեկացմամբ՝ դեռևս կանգուն էին Յղնա (Չանանար), Ռամիս, Բիստ, Ալահի, և Մարվանիս

⁴³ Տե՛ս Աւօ, Նժդեհ., էջ 96:

⁴⁴ Նույն տեղում:

ցյուղերը, որոնք հերոսաբար հետ են մղել թուրքերի ձեռնարկած բոլոր գրոհները⁴⁵:

«Այս վեց կանգուն ցյուղերը, կտրված լինելով դրսի աշխարհից, նմանվում են պաշարված բերդի: Այս ցյուղերը կապ ունեն Ղափանի հետ բարձրաբերձ, ձյունապատ, դժվարանցանելի Ղաբուջիղով, որ մատչելի է երթևեկության համար միայն ամառվա ամիսներին, իսկ դեպի Զանգեզուր տանող Նուռնու-Մեղրի ճանապարհը բռնված է Օրդուբադի թուրք հրոսակներով»:

Հարց է ծագում. եթե Գողթնի ցյուղերի մեծ մասը բռնագավթել էր թշնամին, իսկ մնացած վեց ցյուղերն ամբողջովին կտրված լինելով դրսի աշխարհից՝ ինքնապաշտպանական ծանր մարտեր էին մղում, ապա ինչպե՞ս, ի՞նչ մարտական ուժերով հնարավոր կլիներ Ղազար Քոչարյանի բնութագրմամբ՝ «...Գողթանի մեջ, անպայման կազմակերպել ընտիր խումբ մը, որ խիստ կերպով պատժէ Օրտուբաթի եւ իր յարակից գիւղերը՝ անխտիր»:

Պատասխանը միանշանակ է. համանման իրավիճակում Գողթնում մարտական ընտիր խումբ հնարավոր էր կազմակերպել միայն ի հաշիվ դեռևս կանգուն մնացած վեց ցյուղերի մարտախմբերի, որոնք այդ օրերին ուժերի գերագույն լարումով դիմակայում էին թուրքերի ձեռնարկած գրոհներին:

2. Եթե Գողթնի դեռևս կանգուն մնացած վեց ցյուղերը շրջափակված էին Օրդուբադի թուրք հրոսակներով, իսկ Զանգեզուր տանող Նուռնու-Մեղրի ճանապարհը բռնված էր հակառակորդի կողմից, ապա ինչպե՞ս, ի՞նչ միջոցներով հնարավոր կլիներ Ղափանի, Գենվազի շրջանների երկու վաշտերը փոխադրել Գողթն ու միացնել այնտեղ կազմավորված արշավախմբին:

Դեպի Օրդուբադ արշավանք կազմակերպելու համար, նախ և առաջ, անհրաժեշտ էր բացել դեպի Գողթն ձգվող ճանապարհը, խորտակել շրջափակման օղակն ու ազատագրել թշնամու կողմից բռնագավթած ցյուղերը:

⁴⁵ Տե՛ս նույն տեղում:

Ղազար Քոչարյանը մարտի 9-ին Բաղաբերդից Գ. Նժդեհից ստանում է հետևյալ գրությունը. «Միրելի Ղազար

Ես ու Աշոտը, Ղափանի ու Գենուազի վաշտերով միասին համախմբուած ենք Քաջարան, ամէն ուշը մինչեւ ամսոյս 15-ը Բիստ կըլլանք. սպասեցէք մեր ժամանումին»⁴⁶:

Մարտի 19-ին, թնդանոթներով, գնդացիներով ու ձեռնառումբերով զինված մարտախմբերը կենտրոնանում են Յղնա գյուղում, ապա մեկ օր անց՝ մարտի 20-ին մեկնում են իրենց հատկացված տեղամասերը:

Մարտի 21-ին գնդապետ Պապիկյանը թնդանոթի հարվածով սկսում է կռիվը, և նույն օրը Ղազար Քոչարյանի գլխավորած մարտիկներն առաջանալով մտնում են Ավերակ գյուղը, որտեղ նրանց է միանում Գարեգին Նժդեհի առաջնորդած մարտախումբը: Մարտախմբերը միանալով՝ պիտի շարժվեին դեպի Ագուլիս, բայց մինչ այդ պիտի գրավեին հակառակորդի առավել ամրակուռ հենակետը՝ Տանակերտ գյուղը, ապա նաև գավառի մյուս գյուղերը:

Դիմելով Ղ. Քոչարյանին՝ Նժդեհը ասում է. «-Ղազար, թշնամին ամուր կերպով պաշտպանած է Դանակերտը եւ իր շրջանի գիւղերը, որոնց մէկը միւսէն երեք քիլոմետր հեռաւորութիւն ունին»⁴⁷:

Փոքր-ինչ խորհրդակցելով՝ Գարեգին Նժդեհի և Ղազարի առաջնորդած երկու մարտախմբերը հեղեղատների, այգիների ու պարտեզների միջով առաջանում են դեպի հակառակորդի պաշտպանական դիրքերը: Նախքան հարձակման անցնելը, թուրքերին սարսափի մատնելու ու նրանց մարտաշարքերում խուճապ առաջացնելու նպատակով, մի քանի պայթուցիկ տակառներ են նետում և հրդեհում գյուղի կալերն ու հարդանոցները:

Ինչպէս որ սպասվում էր «Տակառներուն արձակած ահագնազոռ ձայնը ու արձագանքները շշմեցուցին թշնամին: Խուսքը կրա-

⁴⁶ Նույն տեղում:

⁴⁷ Նույն տեղում

կելով սկսաւ առաջանալ դէպի գիւղը: Զինուած թշնամիի խումբերը, լքելով գիւղն ու գիւղացին, լեղապատառ փախան դէպի Ագուլիս...

Առաջին յաջողութիւնը երբ վերջացաւ, կարգը եկած էր Վերի եւ Վարի Ագուլիսները գրավելու...»:

Համաձայն վաղօրոք ծրագրած մարտավարության՝ Գ. Նժդեհի առաջին հիսնյակը Դոնիս գյուղի հյուսիսային կողմից պիտի առաջանար Ագուլիսի թուրքական ներքին թաղը, իսկ Ղազարի առաջնորդած երկրորդ հիսնյակը Թովմաս Առաքյալի վանքի ուղղությամբ պիտի մուտք գործեր քաղաք:

«Մինչ առաջին յիսնեակը, շարունակում է Ղ. Քոչարյանը, - կառաջանար քարաժայռերու մէջ, գնդակներու տարափին տակ, եւ երկրորդ յիսնյակը կը փոխադրէի նոր դիրքերը: Այդ միջոցին երկու տեղերէ վիրաւորուեցայ . հազիւ զիս փոխադրեցին օգնութեան խաչի առաջին կայարանը: Մինչև այդ, Նժդեհը հասաւ եւ իր կարգադրութեամբ զիս ձիով փոխադրեցին Տղնայ գիւղը, բայց վերջին անգամ ըլլալով տեսայ իմ սիրած ու փայփայած Ագուլիսը»⁴⁸:

Կռիվների երկրորդ օրը՝ մարտի 22-ին թուրք հրամանատարությունը կենտրոնացնում է ուժերը և դաշտային թնդանոթներով սկսում ումբակոծել Ագա գյուղի և Խարաբա-Գիլանի ամրոցները:

Համաձայն Ղազար Քոչարյանի վկայության՝ «1920թ. մարտի 25-ին Ղափանի Հանքերէն սուրհանդակի միջոցաւ ստացանք գնդ. Ռուբէն Նարինեանի երկտողը»⁴⁹:

Վ. Գեորգյանի պնդմամբ՝ այս հեռագիրը ստանալուց ընդամենը երկու ժամ անց, Գ. Նժդեհը Ղափանի Ազգայի Խորհրդի անդամ Ա. Բ.-ի ստորագրությամբ ստանում է դարձյալ տազնապալի ահազանգ հնչեցնող մեկ այլ հաղորդագրություն. «Քո սիրեցեալ Ղափանը ձեռքից գնում է. այս գիշեր Զէյվան յանձնել են թուրքերին, Զէյվան ձեռքից գնալուց յետոյ, պարզ է որ Մոդէս, Ուժանիս, Եղվարդ և Ագարակն էլ էսօր կամ վաղը կգնայ. հրամանատարութիւն չկայ, զինուորութիւր

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 98:

⁴⁹ Նույն տեղում:

սրտով չի կռուում, ի սեր այն նեղութիւններդ, որ դու կրել ես մեր Հայրենիքի համար, հասիր մեզ, եթէ մինչև 3 օրը այստեղ չլինես քո քաջարի զինուորներով, այլևս Ղափանը կորած կը տեսնես»⁵⁰:

Այս հեռագրերը ստանալուց հետո, Գ. Նժդեհը կտրուկ փոխում է իր դիրքորոշումը: Նա որոշում է գորախմբով շտապել օգնելու Նուրի փաշայի գլխավորած զորքերի հարձակման հետևանքով ծանրագույն իրավիճակում հայտնված Ղափանի շրջանի գյուղերին, իսկ նախատեսված Գողթնի գործողությունը թողնել ապագային:

Կարելի է ասել, որ փոքր-ինչ անհասկանալի է Ռուբեն Նարինյանի ու Ղափանի Ազգային Խորհրդի հնչեցրած տագնապալի հաղորդագրությունը: Չէ որ ընդամենը չորս ամիս առաջ, 1919 թ. նոյեմբերին տեղի ունեցած քառօրյա հերոսամարտերում գնդապետ Արսեն Շահմազյանի ընդհանուր հրամանատարությամբ Չանգեզուրյան ռազմական ուժերը ջախջախիչ պարտության էին մատնել զեներալ Շիխլինսկու գլխավորած Ադրբեջանի կանոնավոր բանակի թվակազմով ու զինվածությամբ ավելի բազմաքանակ ու հզոր զորամասերին, որոնց գործուն կերպով աջակցում էին թուրք և քուրդ բազմաթիվ հրոսակախմբեր: Իսկ մարտյան կռիվների ժամանակ ադրբեջանական ռազմական ուժերը միաժամանակ հարձակվում էին ոչ միայն Չանգեզուրի, այլև Արցախի ու ուղղությամբ:

Հարց է ծագում, եթե քառօրյա հերոսամարտում Չանգեզուրյան ռազմական ուժերն ապավինելով իրենց սեփական ուժերին՝ պարտության էին մատնել հակառակորդի առավել մեծաքանակ ուժերին, իսկ այս անգամ ի՞նչու չէին կարող դարձյալ ապավինելով՝ սեփական ուժերին՝ արժանավույնս դիմակայել հակառակորդի հարձակումներին ու փրկության ձեռք մեկնել անհուսալի վիճակում գտնվող Գողթնի գյուղերին: Ժամանակը միանշանակորեն ապացուցեց, որ ապագային թողնել Գողթնի ազատագրման գործողությունը հավասարագոր էր Հայոց հինավուրց ու անգնահատելի բնակավայ-

⁵⁰ Գեորգեան Վ., նշվ. աշխ., էջ 50-51:

րից մեկի՝ գինեվառ երգիչների գովերգած հայրենիքի՝ Գողթն գավառի դատապարտմանն ու վերջնական կործանմանը:

Վ. Գեորգյանի ներկայացմամբ՝ ապրիլի 1-ին Գարեգին Նժդեհի գլխավորած զորավաշտերը հասնում են մարտադաշտ և հզոր հարձակում ձեռնարկելով՝ Որոտանի, Ասկիիլումի, Չալնդուրի շրջաններում մղած կռիվներում հետ են մղում հակառակորդի զորքերի գրոհները, ապա «...ապրիլի 18-ին կը գրաւեն Շիւքիւրադասի բարձունքը և կը մաքրեն Չաւրնդուրի (Բարթազ) շրջանը թշնամի թափթփութներէ:

Յաղթութիւնը եղած էր փայլուն և վճռական»⁵¹:

Վ. Գեորգյանը համառոտ ներկայացնելով ապրիլյան կռիվները, բոլորովին չի նշում Զանգեզուրյան մարտական ուժերի ու նրանց հրամանատարների անունները, որոնք իրենց մասնակցությամբ արժանի ավանդն են ներդրել կենսագիր-հեղինակի թվարկած հաղթանակների ձեռք բերման գործում:

Ավելին՝ միակողմանի ներկայացնելով 1920 թ. հունվար-մարտ ամիսներին Զանգեզուրում տեղի ունեցած դեպքերը՝ Վ. Գեորգյանը հարկ չհամարելով թվարկել այդ գործողություններին մասնակցած որևէ մեկի անունը, ի հարկե բացի Գարեգին Նժդեհից, գրում է «...հրամանատար Նժդեհ Օխչիի, Գեղուաձորի, Շուռնուխի, Որոտանի, Ասկիիլումի և Չալնդուրի փառահեղ յաղթութիւններով կարդարացներ իր վրայ դրուած յոյսերը»⁵²:

Հայաստանի զորքերի գլխավոր հրամանատարի գլխավոր շտաբի պետ գնդապետ Վեքիլովը և գեներալ-զորաբնակարանապետ - (**квартирмейстер**) գնդապետ Պրիմատովը իրենց կազմած «Հայաստանի ռազմաքաղաքական իրավիճակը(հունվարի 1-ից մինչև ապրիլի 1 1920 թ.)» խորագիրը կրող համառոտ տեղեկագրում նշում է, որ «...մարտի 23-ին և 26-ին,-նշում է տեղեկագիրը,-տեղի բնակչությունը կարողացել է ջախջախել թնդանոթների ու բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ հարձակման դիմած ադրբեջանական 5-7 գնդերի,

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 55:

⁵² Նույն տեղում:

որոնց վերջերս էին Բաքվից ու Լենքորանանից տեղափոխել Ջեբրայիլ: Ջանգեգուրցիներին հաջողվել է ճեղքել թաթարների դասավորությունն ու ընդհուպ մոտենալ դարաբաղցի ապստամբներին⁵³:

Ադրբեջանական զորքերի կողմից ձեռնարկած վերոհիշյալ (մարտի 23-26) հարձակումների մանրամասները ներկայացված են Ադրբեջանում հավատարմագրված ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի Գորիսից ստացած (մարտի 31) հաղորդագրությունում և ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանի ստորագրությամբ Հայաստանի Հանրապետության զորքերի հրամանատարին (զինվորական նախարար) ու շտաբի պետին ներկայացրած գեկուցագրում, բայց փոքր-ինչ այլ մեկնաբանությամբ:

Ըստ ՀՀ դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության. «Ադրբեջանական բանակը խոշոր ուժերով և տասնյակ հրանոթների աջակցությամբ Մինքենդից հարձակվել է Գորիսի, Կերյարի ուղղությամբ՝ Ալիկուլիուշաղի, իսկ Ղափանի ուղղությամբ՝ Ջեբրայիլի տարածքից: Առաջին երկու ուղղություններում հակառակորդի հարձակումները հետ են մղվել և կասեցվել է ադրբեջանական զորքերի հարձակումը: Ղափանի ուղղությամբ տեղի բնակիչներից բաղկացած հայկական ուժերը դուրս են մղվել Այնդաղի բարձունքներից, բայց մարտի 25-ին հակառակորդը հետ է մղվել, իրավիճակը վերականգնվել է»⁵⁴:

Իրոք, այդ կռիվները պատկերող սկզբնաղբյուրները վկայում են, որ Ջանգեգուրի մարտական ուժերը, հերթական անգամ դրսևորելով մարտական անկոտրում ոգի և մարտնչելու անզուգական վարպետություն, մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում ջախջախել են թնդանոթների և բազմաթիվ հրոսակախմբերի աջակցությամբ Ջանգեգուրի վրա հարձակվող ադրբեջանական զորքերին:

⁵³ Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 200, ց. 1, գ. 427 (մաս 1), թ. 179:

⁵⁴ Նույն տեղում, թ. 181:

Զանգեզուրյան հերոսամարտերը պատկերող սկզբնաղբյուրներն արժանվույնս գնահատելով զանգեզուրյան զինուժի նշանակալի հաղթանակը՝ չեն հիշատակում այն մարտական ուժերի ու նրանց հրամանատարների անունները, որոնք մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվների ժամանակ կարողացել են ոչ միայն հետ մղել աղբրեջանական զորքերի ու նրանց աջակցող հրոսակախմբերի հարձակումները, այլև ճեղքել են հակառակորդի ռազմաճակատն ու հաջողությամբ առաջ շարժվելով՝ հասել են Արցախի սահմանը:

Այդ բացը մասամբ լրացնում է ՀՀ զինվորական նախարարության հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանը, որի ներկայացրած զեկուցագրի հաղորդմամբ՝ ազերի զինական ուժերը Զանգեզուրի վրա հարձակում են գործել երեք ուղղությամբ.

1. Մինքենդից դեպի Գորիս, 2. Կարլարայից Ղափանը Զանգեզուրից կտրելու նպատակով դեպի Ալի-Ղուլի-Ուշաղի և 3. Ջեբրայիլի կողմից:

Զեկուցագրում Տ. Դևոյանը նույնպես հավաստում է, որ հարձակման առաջին երկու ուղղություններում հաջողվել է հետ մղել հակառակորդի զրոհներն ու կասեցնել հարձակումը, իսկ Ղափանի ուղղությամբ՝ տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը նեղվել են ու նահանջել և հակառակորդի ձեռքն է անցել Հայդաղի, Խանագայի, Հարսիզի տեղանքին իշխող բարձունքները:

Համաձայն այդ երկու հաղորդագրություն-զեկուցագրերի տեղեկացման, կա մեկ ընդհանրություն. նշվում է, որ Ղափանի ուղղությամբ տեղի ինքնապաշտպանական ուժերը նեղվել են ու նահանջել և հակառակորդի ձեռքն է անցել տեղանքին իշխող բարձունքները:

Այսուհանդերձ, ըստ Տ. Դևոյանի ներկայացրած զեկուցագրի՝ թեպետ դարձյալ բացակայում է այն մարտական ուժերի հրամանատարների անունները, որոնց հրամանատարությամբ զանգեզուրյան մարտական ուժերը կարողացել են կանգնեցնել աղբրեջանական զորքերի հարձակումները, սակայն նշվում է, որ հակառակորդի հարձակումը հաջողվել է կասեցնել. «Շնորհիվ Գորիսից ժամանակին օգնու-

թյան հասած ժողովրդական աշխարհագորի: Հակառակորդը հետ է շարտվել, իրավիճակը հաջողվել է վերականգնել: Հայ բնակչությունը դիմել է հակահարձակման, վճռական ճնշմամբ ձեռքել է հակառակորդի ճակատն ու առաջ շարժվելով՝ կապ է հաստատել Ղարաբաղի բնակչության հետ...»⁵⁵:

Քիչ հավանական է, որ ՀՀ բանակի հետախուզության բաժնի պետ կապիտան Տիգրան Դևոյանը հանրապետության զորքերի հրամանատարին ու շտաբի պետին հաղորդեր իրականությանը չհամապատասխանող, ապակողմնորոշ տեղեկություն:

Կապիտան Տիգրան Դևոյանի վկայությանը, կարելի է ասել, լրացնում է Զանգեզուրի ռազմական ուժերի հրամանատար գնդապետ Խաչատուր Մալինցյանի հաղորդած հետևյալ տեղեկությունը. «1920 թ. մարտի 23-ից մինչև ապրիլի 7-ը, երբ հանրապետության զորքերը շարժում էին դեպի Ղարաբաղ, ես ջախջախիչ պարտության մատնեցի Ադրբեյջանի կանոնադր զորքին՝ ստիպելով թշնամուն խուճապահար փախչել...»⁵⁶:

Այդ նույնը Խաչատուր Մալցյանը նշում է իր ինքնակենսագրականում՝ ավելացնելով «Մենք գերեվարեցինք բազմաթիվ գերիների, վերցրինք գնդացիներ և մեծ քանակությամբ ռազմամթերք: Այդ ծառայությունների համար ստացա գնդապետի կոչում»⁵⁷:

Այս երկու զեկուցագրերում և ընդհանրապես այդ կոնվներին վերաբերող մեկ այլ պաշտոնական փաստաթղթում որևէ ակնարկ չկա, որը Վարդան Գեորգյանի օրինակով ընդգծի Գ. Նժդեհի և նրա գլխավորած զինուժի անօրինակ քաջագործություններն ու վճռորոշ դերակատարությունը:

1920 թ. մարտյան կոնվներն իր հուշագրությունում առավել մանրամասնորեն ներկայացրել է այդ կոնվների մասնակից, Գ. Նժդեհի մերձավոր զինակից Վանբեկը (Վազգեն Միրզաբեկյան): Նա

⁵⁵ Տե՛ս Կարգոնի Կարաբախ 1918-1923 թթ., Երևան, 1992, ժ. 427-433:

⁵⁶ ՀԱԱ, ֆ.430, ց. 1, գ. 946, թ.35:

Ճիշտ է, նշում է մարտյան կռիվներին Գ. Նժդեհի գլխավորած զորախմբի մասնակցությունը, բայց Ջանգեզուրի ռազմական ուժերի հաղթանակի գործում առավելապես ընդգծում է Գորիսի մարտական խմբերի, իսկ հրամանատարական կազմից՝ գնդապետներ Մելիք-Հուսեփյանի, Խաչատուր Մալինցյանի և հատկապես Սիսիանի հեծելազորի ու նրա լեգենդար հրամանատարի՝ կապիտան Պողոս Տեր-Դավթյանի դերակատարությունը⁵⁸:

Եթե որպես ելակետ, հիմք ընդունենք այդ հաղթական մարտերը ներկայացնող վերոհիշյալ տեղեկությունները, ապա պիտի եզրակացնել. արժանին մատուցելով նաև Գ. Նժդեհի գլխավորած զինուժի մասնակցությանը՝ այնուամենայնիվ, անհրաժեշտ է ընդգծել, որ անհարկի չչափազանցնելով ու չզերազնահատելով որևէ հրամանատարի ու նրա գլխավորած մապրտական ուժերի ներդրումը մարտի 23-26-ին տեղի ունեցած կռիվներում՝ պիտի փաստել՝ հաղթանակը ձեռք է բերվել շնորհիվ Ջանգեզուրյան մարտական ուժերի միասնական ու համատեղ հերոսական գործողությունների և իհարկե «...Գորիսից ժամանակին օգնության հասած ժողովրդական աշխարհագորի»:

Մարտյան հերոսամարտերում Ջանգեզուրյան ռազմական ուժերը տոնում են հերթական հաղթանակը:

Ըստ Ադրբեջանում հավատարմագրված Հայաստանի դիվանագիտական ներկայացուցչության տեղեկատվական բաժնի հաղորդագրության՝ «Մարտի 26-ին հայերը հետ են մղել ադրբեջանական զորքերի ուժգին հարձակումները և մինչև Հարտիզ անցնելով հակահարձակման՝ ճեղքել են հակառակորդի ռազմաճակատը Բադրբեկլուից մինչև Մասխուդլու ու հաջողությամբ առաջ շարժվել:

Շնորհիվ դրան, հայերը Խծաբերդի ուղղությամբ միացել են Ղարաբաղին»⁵⁹:

Արցախ տանող ուղին բաց էր:

⁵⁷ Աշոտ Սիմոնյան, Ջանգեզուրի գոյամարտի հերոս Խաչատուր Մալինցյան, Երևան, 2014, էջ 22:

⁵⁸ Տե՛ս «Ալիք», 1979, թիւ 118:

Այո, անժխտելի է հայկական զինուժի հաղթանակը, սակայն այդ նույն ժամանակահատվածում երկարատև հերոսական մարտումներից հետո դատապարտվեցին կործանման Գողթնի վերջին բնակավայրեր

Հարկ է ընդգծել, որ անհրաժեշտ զինական աջակցություն չստանալով և անուշադրության մատնվելով ՀՀ կառավարության, Զանգեզուրի, ինչպես նաև Կապարգողթի զինվորական շրջանի հրամանատարության կողմից Գողթնի գյուղերն ու Վերին ու Ներքին բարգավաճ քաղաքատիպ ավանները՝ Ագուլիսները՝ զոհ դարձան թուրքական զորքերի ու նրանց աջակցող թուրք-քրդական հրոսակախմբերի կոտորածներին:

Гамлет Геворгян, Трагедия провинции Гогтн (1918 - 1920) - В 1919-1920 гг. провинция Гогтн в качестве самообароны составлял частью военного округа Зангезур Капаргогтн (Капан-Аревик-Гогтн) с его командующим Гарегином Нжде.

Изучение событий данного исторического периода в этой провинции показывает, что армяне Гогтна всевозможно боролись с оружием в руках, пытаясь противостоять многочисленным нападкам вооруженных банд турецких азербайджанцев. В боях направленных против врагов, армяне Гогтна писали множество героических страниц, но будучи отрезаны от внешнего мира, оказались в окружении и из-за неравенства сил не смогли обеспечить неприкосновенность своих поселений. Не получив необходимой военной поддержки со стороны правительства РА, командования военного округа Зангезура, а так-же Капаргогта, без необходимой помощи селы Гогтна и процветающие городские поселения Верин и Неркин Агулиса стали жертвами побоищ регулярной армии Азербайджана и поддерживающих их турецко-курдских бандитов.

⁵⁹ Нагорный Карабах в 1918-1923 гг., Ереван, 1992, ст. 432:

Hamlet Gevorgyan, The Goghtn province tragedy - In 1919-1920 as a self-defense province Goghtn was a part of the Zangezur Kapargoght (Kapan-Areviq-Goghtn) military district, with its commander Garegin Nzhdeh.

The study of the events in the province during that historical period shows that the Armenians of Goghtn struggled as much as possible, tried to confront the many repeated attacks of the Turkish Azeris armed bandits. In the battles against the enemy the Armenians of Goghtn wrote many heroic pages, but as being cut off from the outside world they were blockaded and could not secure the inviolability of their homes because of their inequality.

By not receiving the necessary strategic support from the Government of Armenia, command of military districts of Zangezur as well as Kapargoght and by not receiving the necessary help the villages of Goght province and Verin and Nerqin Agulis urban settlements became victims of the massacres of regular military units in Azerbaijan and the Turkish-Kurdish bandits supporting them.